

В. К. Александров,
аспірант кафедри глобальної та національної безпеки,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0164-6439>

DOI: 10.32702/2306-6814.2023.7.130

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СТІЙКОСТІ: НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

V. Aleksandrov,
Postgraduate student of the Departments of Global and National Security,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

REGULATORY AND LEGAL MECHANISMS FOR ENSURING NATIONAL RESILIENCE: DIRECTIONS FOR IMPROVEMENT

У статті досліджено національну систему стійкості та її нормативно-правове забезпечення в Україні; визначено пріоритетні напрями вдосконалення державної політики формування національної стійкості України, серед яких її законодавче забезпечення, визначення порядку виконання завдань, формування організаційних засад, підготовка суб'єктів забезпечення національної стійкості, визначення порядку ресурсного забезпечення за напрямками, побудова ефективної системи управління, кадровий менеджмент, розбудова інфраструктури та впровадження інновацій, взаємосумісність підходів і практик з питань забезпечення національної стійкості на державному, регіональному та місцевому рівнях; запропоновано напрями вдосконалення нормативно-правових механізмів забезпечення національної стійкості, зокрема — призначенні національного координатора у сфері розбудови національної системи стійкості, визначення вимог, рекомендацій і показників оцінювання базових елементів національної стійкості на зразок рекомендацій щодо стійкості та критеріїв оцінювання базових вимог НАТО, опрацювання плану заходів з реалізації Концепції з визначенням переліку основних заходів, відповідальних виконавців, строків та індикаторів виконання заходів щодо створення національної системи стійкості, опрацювання механізму щодо швидкого внесення змін до законодавства як відповідь на загрози гібридного характеру, цілеспрямоване використання можливостей міжнародного співробітництва у даній сфері.

The article examines the national system of sustainability and its regulatory and legal support in Ukraine; the priority areas of improvement of the state policy of the formation of national stability of Ukraine are defined, including its legislative support, determination of the order of performance of tasks, formation of organizational principles, preparation of subjects of national stability, determination of the order of resource provision by directions, construction of an effective management system, personnel management, development infrastructure and implementation of innovations, interoperability of approaches and practices for ensuring national sustainability at the state, regional and local levels; directions for improving the regulatory and legal mechanisms for ensuring national stability are proposed, in particular — the appointment of a national coordinator in the field of building a national stability system, the definition of requirements, recommendations and indicators for evaluating the basic elements of national stability, such as the recommendations for stability and criteria for evaluating the basic requirements of NATO, the development of a plan of measures with implementation of the Concept with the definition of the list of main measures, responsible executors, deadlines and indicators for the implementation of measures to create a national system of sustainability, development of a mechanism for rapid amendments to legislation as a response to threats of a hybrid nature, purposeful use of opportunities for international cooperation in this area.

The article concludes that the improvement of regulatory and legal mechanisms for ensuring national stability should be aimed at harmonizing legislation in this area, taking into account the issues of ensuring national stability

during the development of industry strategies and concepts, relevant state and local target programs, the distribution of powers of subjects of national security stability, development of basic management documents, as well as the creation of an effective system of interdepartmental interaction.

Ключові слова: національна стійкість, нормативно-правові механізми, державна політика, гібридні загрози, напрями вдосконалення, система державного управління.

Key words: national resilience, normative and legal mechanisms, state policy, hybrid threats, areas of improvement, system of public administration.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ У ЗАГАЛЬНОМУ ВИГЛЯДІ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ВАЖЛИВИМИ НАУКОВИМИ ЧИ ПРАКТИЧНИМИ ЗАВДАННЯМИ

З метою визначення пріоритетних напрямів вдосконалення державної політики формування національної стійкості, доцільно вивчити та узагальнити основні проблемні питання, які потребують розв'язання на сучасному етапі державотворення. Запровадження національної системи стійкості, в першу чергу, потребує законодавчого врегулювання організаційних та правових механізмів функціонування національної системи стійкості, з визначенням повноважень, завдань і відповідальності суб'єктів забезпечення національної стійкості. Крім того, до проблем, що потребують розв'язання під час запровадження національної системи стійкості, слід віднести відсутність або недосконалість механізмів державно-приватного партнерства, а також невисокий рівень довіри населення до органів державної влади, що проявляється у недостатньому рівні залучення широких верств населення, інститутів громадянського суспільства до реалізації заходів у сфері забезпечення національної стійкості. Також, урахувавши різноманітність і неузгодженість термінології у сфері забезпечення стійкості, яка використовуються в українському законодавстві і професійній та науковій літературі, потребує вирішення проблема розроблення відповідного глосарію (термінологічного словника) та його схвалення для загальнонаціонального використання.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

В наукових працях як вітчизняних, так і зарубіжних фахівців наукові дослідження з питань забезпечення стійкості почала з'являтися на початку 2000-х років ХХІ століття. Вони стосуються різних наукових галузей, у контексті яких даються відмінні визначення цього терміну, а також пропонуються різні механізми забезпечення стійкості та її порівняння з національною безпекою [5, с. 137]. На думку української вченої О. Резнікової "стратегічні і програмні документи держави повинні передбачати конкретні механізми формування національної стійкості, які відповідатимуть особливостям розвитку держави і її національним інтересам" [25, 353], але слід зазначити про актуальну потребу у виробленні дієвих нормативно-правових механізмів забезпечення національної стійкості спрямованих на реалізацію державної політики у цьому напрямку. О. Резнікова стверджує, що формування національної стійкості здатне надати системі забезпечення національної безпеки нової якості, яка більше відповідає сучасним умовам

безпекової невизначеності і високої турбулентності [10, 143]. Питання вдосконалення нормативно-правових механізмів забезпечення національної стійкості є предметом дослідження вітчизняних та зарубіжних вчених. Так, на думку українських дослідників О. Резнікової та К. Войтовського науковий дискурс навколо цих питань "сприятиме спільному розумінню визначень і взаємозв'язків між термінами, єдності і несуперечливості термінології, знизить ризик помилок у комунікаціях" [6, с. 5]. У свою чергу М.М. Білінська та О.Л. Корольчук розглядають національну резильєнтність (стійкість) в двох різних напрямках: 1) як індикатор здатності суспільства протистояти викликам зі своїми неушкодженими цінностями та інститутами; 2) як прогрес, рух уперед через подолання кризових явищ до нового етапу розвитку суспільства на основі поведінкової адаптації [4, с. 101].

Питанню різноманітності і трансформації поняття "стійкість" приділяли увагу багато зарубіжних дослідників, серед яких Л. Алессі, а також Інститут суспільної і регіональної стійкості (CARRI). К. Ф'єдер зазначає, що поява концепту національної стійкості у порядку денному забезпечення національної безпеки обумовлена розширенням спектру нових загроз у результаті зростання глобальної взаємозалежності та невизначеності. За таких умов забезпечення безпеки силами національних держав стає надзвичайно складним завданням і потребує нових підходів, зокрема розробки національних безпекових стратегій з урахуванням принципів забезпечення національної стійкості [9].

ФОРМУЛЮВАННЯ ЦІЛЕЙ СТАТТІ (ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ)

Автор статті ставить за мету узагальнити основні характеристики державної політики формування національної стійкості України та на цій основі запропонувати напрями вдосконалення нормативно-правових механізмів забезпечення національної стійкості країни.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Державна політика національної стійкості України почала формуватися з 2020 року, коли в Стратегії національної безпеки України було зазначено, що національна безпека країни ґрунтується на трьох основних засадах, одна з яких стійкість — здатність суспільства та держави швидко адаптуватися до змін безпекового середовища й підтримувати стає функціонування, зокрема шляхом мінімізації зовнішніх і внутрішніх уразливостей [3].

Уже через рік Указом Президента України від 27 вересня 2021 року № 479/2021 затверджено Концеп-

цію забезпечення національної системи стійкості, що визначає основні шляхи і способи розв'язання проблем, пов'язаних із запровадженням національної системи стійкості. Зокрема Концепцією передбачено зосередження зусиль за шістьма основними напрямками: [7].

розроблення і прийняття законодавчих та інших нормативно-правових актів;

забезпечення єдності концептуальних підходів та принципів діяльності суб'єктів забезпечення національної стійкості;

створення механізму інституційного забезпечення національної системи стійкості;

організація підготовки і перепідготовки кадрів, які залучаються до заходів із забезпечення національної стійкості;

налагодження ефективної взаємодії та координації суб'єктів забезпечення національної стійкості;

поглиблення міжнародного співробітництва у сфері забезпечення стійкості з урахуванням глобальних та регіональних безпекових процесів.

Реалізація кожного із зазначених напрямків потребує використання ефективних нормативно-правових механізмів забезпечення національної стійкості.

О. І. Воронов пропонує під нормативно-правовим механізмом прийняття державно-управлінських рішень розглядати "систему послідовних дій із формування та вдосконалення правових теорій, концепцій і поглядів у сфері державного управління, розвитку правосвідомості населення, яка шляхом запровадження відповідних нормативно-правових актів забезпечує регулювання динаміки правової поведінки суб'єктів державного управління в процесі прийняття рішень; зміну структури, змісту та методів діяльності органів державного управління під час розробки, прийняття та реалізації рішень; застосування технологій правового моніторингу та контролю за наслідками державно-управлінських рішень" [4, с. 105].

У статті під нормативно-правовими механізмами забезпечення національної стійкості пропонується розуміти систему послідовних дій органів державної влади та місцевого самоврядування щодо опрацювання стратегій, концепцій, підходів та алгоритмів дій у сфері формування та реалізації державної політики забезпечення національної стійкості, а також моніторингу та контролю за їх виконанням.

Можна визначити такі пріоритетні напрями вдосконалення державної політики формування національної стійкості України:

1. Законодавче (нормативно-правове) закріплення концептуальних засад державної політики формування національної стійкості, що передбачає опрацювання:

— стратегічних, концептуальних та програмних документів;

— законів, підзаконних актів, що регламентують повноваження та сфери відповідальності органів (структур), залучених до реалізації політики національної стійкості;

— актів органів місцевого самоврядування;

— міжвідомчих актів (наказів, інструкцій тощо), що регламентують порядок організації взаємодії, розподіл обов'язків суб'єктів забезпечення національної стійкості;

— порядку впровадження механізмів забезпечення національної стійкості за окремими базовими напрямками (елементами).

2. Визначення порядку виконання завдань (операційних процедур) та взаємодії:

— нормативно-правове врегулювання порядку виконання завдань та взаємодії суб'єктів забезпечення національної стійкості;

— опрацювання протоколів узгоджених дій, що визначають універсальні процедури/алгоритми прогнозування, запобігання та реагування на загрози, надзвичайні та кризові ситуації;

— опрацювання планів відновлення сталого функціонування, з урахуванням міжсекторальних взаємозалежностей.

3. Формування організаційних засад розбудови національної стійкості, що передбачає визначення:

— основних структурних елементів механізму організаційного забезпечення національної стійкості (загальнодержавних і регіональних координаційних органів (центрів) з питань забезпечення стійкості);

— допоміжних і дорадчих органів з питань забезпечення національної і регіональної стійкості;

— порядку взаємодії всіх суб'єктів забезпечення національної стійкості (органів державної влади і місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, громадянського суспільства, громадян, які є ініціаторами або учасниками процесів забезпечення національної стійкості);

— мережі аналітично-експертних, наукових та навчально-методичних центрів розвитку стійкості.

4. Підготовка суб'єктів забезпечення національної стійкості:

— розроблення і впровадження спеціальних навчальних програм, тренінгів та тренувань з питань забезпечення готовності та реагування на кризові ситуації, а також курсів підвищення кваліфікації для громадян, державних службовців, службовців та особового складу суб'єктів забезпечення національної стійкості;

— поширення у суспільстві необхідних знань і формування навичок щодо реагування на кризові ситуації;

— наукове та методологічне супроводження діяльності суб'єктів забезпечення національної стійкості.

5. Визначення порядку ресурсного забезпечення за напрямками:

— планування використання наявних ресурсів та прогнозування потреб, з урахуванням змін безпекового середовища та потенційних загроз;

— використання ресурсних можливостей у рамках міжнародного і транскордонного співробітництва;

— взаємодії державних та недержавних структур щодо логістичного забезпечення (удосконалення механізмів державно-приватного партнерства);

— формування механізмів економії ресурсів держави і суспільства за рахунок їх консолідації та раціонального використання;

— належного функціонування закладів охорони здоров'я та надання невідкладної медичної допомоги;

— створення резервів.

6. Побудова ефективної системи управління:

— визначення принципів управління і підзвітності суб'єктів забезпечення національної стійкості;

— розбудова мережі ситуаційних центрів;

— оновлення фондів резервних (запасних) пунктів управління державних органів;

— побудова стійкої та захищеної мережі зв'язку та інформаційно-телекомунікаційних систем.

7. Кадровий менеджмент:

— визначення кваліфікаційних вимог щодо посад в структурних підрозділах, до компетенції яких належать питання забезпечення національної стійкості;

— визначення порядку підвищення кваліфікації персоналом (особовим складом), який залучений до виконання завдань із забезпечення національної стійкості;

— запровадження практики обміну досвідом з питань забезпечення національної стійкості, як дієвого механізму поширення прогресивних практик та знань.

8. Розбудова інфраструктури, впровадження інновацій:

— визначення порядку впровадження та ефективного використання цифрових технологій та інноваційних рішень для виконання завдань із забезпечення національної стійкості;

— підвищення надійності існуючих та розбудова нових комунікацій.

9. Взаємосумісність підходів і практик з питань забезпечення національної стійкості на державному, регіональному та місцевому рівнях:

— визначення типових процедур і алгоритмів реагування на кризові ситуації;

— визначення порядку поширення прогресивного досвіду з питань забезпечення національної стійкості.

Зусилля щодо вдосконалення нормативно-правових механізмів забезпечення національної стійкості пропонується зосередити на:

1. Призначенні національного координатора сфері розбудови національної системи стійкості.

Сьогодні на державному рівні питання забезпечення координації роботи, пов'язаної із створенням в Україні національної системи стійкості відповідно до критеріїв і практик НАТО належить до компетенції Віцепрем'єр-міністра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України.

Разом з тим національним координатором з питань співробітництва України з НАТО у сфері розбудови національної системи стійкості визначено Першого заступника або одного із заступників Секретаря Ради національної безпеки і оборони України, до компетенції якого відповідно до розподілу обов'язків віднесені питання розбудови національної системи стійкості [1].

Також слід звернути увагу на те, що при наявності двох різних нормативно-правових актів, що визначають національного координатора з питань співробітництва України з НАТО у сфері розбудови національної системи стійкості, взагалі відсутній документ, що визначає урядовий координаційний орган з питань забезпечення національної стійкості.

2. Передбаченні в стратегічних документах у сфері національної безпеки і оборони питання реалізації державної політики щодо забезпечення національної стійкості.

Так, Стратегією національної безпеки України визначено перелік документів щодо планування у сферах національної безпеки і оборони, які розроблятимуться на її основі та визначатимуть шляхи й інструменти її реалізації [48]. Однак з 15 документів концепт стійкості закладено тільки в 5 документів, серед яких Стратегія воєнної безпеки України, Стратегія економічної безпе-

ки, Стратегія енергетичної безпеки, Стратегія кібербезпеки України, Стратегія зовнішньополітичної діяльності. Решта стратегій або перебувають у стадії розроблення, або не мають у своєму змісті концепту стійкості.

З огляду на викладене, існує потреба в урахуванні в стратегічних документах, що опрацьовуються, аспектів реалізації державної політики щодо забезпечення національної стійкості, а також включенні цих аспектів до наявних стратегічних документів, в яких вони не передбачені.

3. Нормативно-правовому визначенні вимог, рекомендацій і показників оцінювання базових елементів національної стійкості на зразок рекомендацій щодо стійкості та критеріїв оцінювання базових вимог НАТО.

Наявність такого нормативного документа полегшить питання планування та міжвідомчої взаємодії органів державної влади та місцевого самоврядування.

4. Опрацюванні плану заходів з реалізації Концепції з визначенням переліку основних заходів, відповідальних виконавців, строків та індикаторів виконання заходів щодо створення національної системи стійкості.

Наявність такого документа дозволить забезпечити моніторинг і контроль за виконанням визначених конкретних завдань відповідальними виконавцями. В іншому випадку, реалізація концепції затягнеться на роки.

5. Опрацюванні механізму щодо швидкого внесення змін до законодавства як відповідь на загрози гібридного характеру.

Ефективність своєчасної адаптації законодавства в умовах гібридних загроз визнається багатьма дослідниками. Механізми швидкої адаптації законодавства в умовах загроз рекомендовано застосовувати державам-членам НАТО у своїх двосторонніх та багатосторонніх партнерствах.

6. Цілеспрямованому використанні можливостей міжнародного співробітництва.

Існує необхідність у визначенні державними органами та органами місцевого самоврядування конкретних проблемних питань у відповідних сферах забезпечення національної стійкості з метою залучення цільової міжнародної технічної допомоги від країн-партнерів для їх вирішення.

Також, у рамках міжнародного співробітництва, доцільно започаткувати обмін досвідом не лише з Європейським Центром передового досвіду з протидії гібридним загрозам, як це визначено у Концепції), а й з Євроатлантичним центром з питань стійкості (Euro-Atlantic Centre for Resilience) [8].

З часом необхідно переглянути саму Концепцію, в частині, що стосується визначення суб'єктів забезпечення національної стійкості. Зокрема, пропонується включити до переліку суб'єктів забезпечення національної стійкості громадян, оскільки визнання важливої ролі громадян у забезпеченні національної стійкості корелюється із змістом Конституції України, де питання забезпечення національної безпеки визнаються справою всього Українського народу. Ця теза також закріплена в стратегічних документах провідних країн світу та міжнародних організацій. Крім того, відповідно до статті 12 Закону України "Про національну безпеку України", громадяни входять до однієї з чотирьох складових сектору безпеки і оборони [2].

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК У ДАНОМУ НАПРЯМІ

За результати вивчення проблемних питань реалізації державної політики забезпечення національної стійкості запропоновано напрямки вдосконалення нормативно-правових механізмів забезпечення національної стійкості: призначення національного координатора сфері розбудови національної системи стійкості; передбачення в стратегічних документах у сфері національної безпеки і оборони питання реалізації державної політики щодо забезпечення національної стійкості; нормативно-правовому визначенні вимог, рекомендацій і показників оцінювання базових елементів національної стійкості на зразок рекомендацій щодо стійкості та критеріїв оцінювання базових вимог НАТО; опрацювання плану заходів з реалізації Концепції з визначенням переліку основних заходів, відповідальних виконавців, строків та індикаторів виконання заходів щодо створення національної системи стійкості; опрацювання механізму щодо швидкого внесення змін до законодавства як відповідь на загрози гібридного характеру; цілеспрямоване використання можливостей міжнародного співробітництва.

Таким чином, вдосконалення нормативно-правових механізмів забезпечення національної стійкості повинне бути націленим на гармонізацію законодавства у цій сфері, врахування питань забезпечення національної стійкості під час розроблення галузевих стратегій та концепцій, відповідних державних і місцевих цільових програм, розподіл повноважень суб'єктів забезпечення національної стійкості, опрацювання базових керівних документів, а також на створення дієвої системи міжвідомчої взаємодії.

Література:

1. Питання Комісії з питань координації євроатлантичної інтеграції України: Указ Президента України від 30 жовтня 2019 року № 784/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/784/2019#Text>
2. Про національну безпеку України: Закон України № 2469-VIII від 21 червня 2018 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
3. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року "Про Стратегію національної безпеки України": Указ Президента України №392/2020 від 14 вересня 2020 року. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>
4. Публічне управління: термінолог. слов. / уклад.: В. С. Куйбіда, М. М. Білинська, О. М. Петроє та ін.; за заг. ред. В. С. Куйбіди, М. М. Білинської, О. М. Петроє. Київ: НАДУ, 2018. 224 с. URL: <http://academy.gov.ua/pages/dop/150/files/ddb9f2c2-f166-4ebe-8925-3f8cb99cec6d.pdf>
5. Резнікова О. О. Концептуальні засади національної стійкості / Держава і право. Серія: Політичні науки. 2018. Вип. 81. С. 135—146. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/drpn_2018_81_14
6. Резнікова О. О., Войтовський К. Є. Проблема термінологічної невизначеності у сфері розбудови національної стійкості. Аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень. К.: НІСД, 2021. 5 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-01/az-7-gloss-060121_5.pdf

7. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року "Про запровадження національної системи стійкості": Указ Президента України від 27 вересня 2021 року № 479/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/479/2021#Text>

8. Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe/ A Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy. URL: https://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/eugs_review_web.pdf

9. Fjader C. The nation state, national security and resilience in the age of globalization. Resilience, 2:2, 2014. P. 114—129. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/21693293.2014.914771?needAccess=true>

References:

1. President of Ukraine (2019), Decree "Issues of the Commission on Coordination of Euro-Atlantic Integration of Ukraine", available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/784/2019#Text> (Accessed 05 March 2023).
 2. Verkhovna Rada of Ukraine (2018), The Law of Ukraine "About the national security of Ukraine", available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (Accessed 05 March 2023).
 3. President of Ukraine (2020), Decree "On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated September 14, 2020 "On the National Security Strategy of Ukraine"", available at: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> (Accessed 05 March 2023).
 4. Kujbida, V.S. Bilyn'ska, M.M. and Petroie, O.M. (2018), Publichne upravlinnia [Public administration], NADU, Kyiv, Ukraine, available at: <http://academy.gov.ua/pages/dop/150/files/ddb9f2c2-f166-4ebe-8925-3f8cb99cec6d.pdf> (Accessed 05 March 2023).
 5. Reznikova, O.O. (2018), "Conceptual framework for national resilience", Derzhava i pravo. Seria: Politychni nauky, vol. 81, pp. 135—146, available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/drpn_2018_81_14 (Accessed 05 March 2023).
 6. Reznikova, O.O. and Vojtov's'kyj, K.Ye. (2021), Problema terminologichnoi nevyznachenosti u sferi rozbudovy natsional'noi stijkosti [The problem of terminological uncertainty in the field of building national stability], NISD, Kyiv, Ukraine, available at: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-01/az-7-gloss-060121_5.pdf (Accessed 05 March 2023).
 7. President of Ukraine (2021), Decree "On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated August 20, 2021 "On the introduction of the national stability system"", available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/479/2021#Text> (Accessed 05 March 2023).
 8. European Union (2016), "Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe/ A Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy", available at: https://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/eugs_review_web.pdf (Accessed 05 March 2023).
 9. Fjader, C.T. (2014), "The nation state, national security and resilience in the age of globalization", Resilience, vol. 2:2, pp. 114—129, available at: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/21693293.2014.914771?needAccess=true> (Accessed 05 March 2023).
- Стаття надійшла до редакції 12.03.2023 р.*